

Дударець В. М.

кандидат архітектури, професор

Київський Національний університет
культури і мистецтва

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДОВИЩА ЛАНДШАФТНОГО ДИЗАЙНУ (НА ПРИКЛАДІ ЗАМКОВОЇ ГОРИ В М. КИЇВ)

Анотація. У статті досліджується історичний розвиток ландшафтного дизайну та фактори формування середовища ландшафтного дизайну на прикладі Замкової гори в м. Києві.

Ключові слова: ландшафтний дизайн, історико-культурний заповідник.

Аннотация. Дударець В. Н. Факторы формирования среды ландшафтного дизайна (на примере Замковой горы в г. Киеве). В статье исследуется историческое развитие ландшафтного дизайна и факторы формирования среды ландшафтного дизайна на примере Замковой горы в г. Киеве.

Ключевые слова: ландшафтний дизайн, історико-культурний заповідник.

Annotation. Dudarets V. M. Factors create an environment of landscape design (for example, the Castle Hill in Kyiv). This article examines the historical development of landscape design and environmental factors of landscape design as an example the Castle Hill in Kiev.

Key words: landscape design, historical and cultural reserve.

Постановка проблеми. Сутність проблеми дослідження полягає в вивченні історичного розвитку ландшафтного дизайну, розгляді нових напрямків ландшафтного благоустрою територій, зокрема благоустрою історичних частин міст з урахуванням їх історичної та культурної важливості для сучасного суспільства. Застосування історичного та сучасного досвіду використання садово-паркового мистецтва для благоустрою історичних частин міст на прикладі Замкової Гори в місті Києві дасть змогу розширити сталі уявлення паркового мистецтва міських територій, виключити надмірне захоплення стилізацією певних історичних періодів розвитку міста. Збереження історичних рис та ландшафтних обрисів притаманних місцевості обраної для благоустрою з додаванням непритаманних для історії міста елементів паркового мистецтва не повинно створювати відчуття еkleктики, а повинно спрямовувати увагу глядача на створення нових образів після буденних вражень притаманних місцевості пейзажу.

Простори історичного центру складні по своїй структурі відрізняються багатофункціональністю та багатозначністю. Природні елементи, граючи свою роль в міському дизайні, мають особливий статус. Рослинні форми уточнюють масштаб споруд дозволяють людині краще адаптуватися в умовах агресивної, неспівмасштабній людині архітектури сучасних споруд. Рослини життєво необхідні людині як засіб від стресу.

В зв'язку з інтенсивністю забудови центру міста, з'явилася найбільша проблема міста - ділянки зелених насаджень постійно скорочуються, стан їх погіршується, а якість життя людей все більше визначається ступінню збереження природного середовища. Для життєдіяльності людини потрібна не лише збережена природа, а ландшафт, структурно та естетично відповідуючий сучасним потребам суспільства.

Ступінь розробленості теми. Ландшафтний дизайн здавна цікавив і захоплював людство. Цікавість людини до благоустрою середовища межувала з намаганням змінити на свій лад і смак створене природою з спробами зберегти незмінним природно розвинені куточки навколишнього середовища.

Спроба оживлення історичного місця Києва - Замкової Гори, яка має багату, невід'ємну від міста історію, надихає лише невелику кількість ентузіастів. В наш час немає об'єктів суспільного значення, і знаходячись в центрі Києва в напівзанадбаному, стані майже виключена з суспільного, культурного та історичного життя Києва.

Мета статті. Вивчення етапів історичного розвитку ландшафтного дизайну та факторів формування середовища ландшафтного дизайну на прикладі Замкової гори у м. Києві.

Результати досліджень. Зміни - головна якість середовища створеного людиною, тому неминуче фізичне та моральне старіння окремих елементів.

Для життєдіяльності людині потрібне не просто збереження та розширення зелених насаджень, людині потрібен ландшафт структурно та естетично відповідаючий потребам суспільства. Ландшафтний дизайн

Надійшла до редакції 13.02.2012

є невід'ємною частиною розвитку міста, як культурно-суспільного осередку сучасного життя, відображає його розвиток, впливає на сприйняття та усвідомлення мешканців і гостей міста.

Історичні частини міст несуть особливу енергетику та формують образ міста в уяві людини незалежно від її культурного рівня та смаків в мистецтві. Частини міст багаті на історичні події, але, внаслідок історії міста, позбавлені історичної забудови, що часто зустрічається в Україні. Це Чернігів, Коростень, Замок Гора в Києві – міста, які побудовані переважно з дерева, але і кам'яний львівський Високий Замок, розібраний в 19 столітті, овіяний романтикою як символ міста Лева.

Не слід забувати, що образ міста визначається видимою формою його архітектурного та природного ландшафту. Ландшафт сучасного міста відображає все різноманіття та протиріччя що відбуваються в житті міста. Найбільш складними та часто відвідуваними зонами міста є простір історичного центру. Сюди приходять у вільний час з сім'єю, друзями та гостями. Ці території призначені для прогулянок, зустрічей, спілкування, відпочинку. Ці місця насичені знаковими образами, скульптурою, символами, сенс яких зрозумілий мешканцям міста і дозволяє туристам краще зрозуміти традиції та дух міста. Обличчя історичного місця формує світогляд людей, воно приймає участь в освіті та розширенні поглядів глядача.

Безпосередньо впливаючи на сприйняття міського простору, змінені елементи природи виступають системою якостей, визначення місця та пов'язані з такими розуміннями як морфологія (предметний склад), семантика (система значень), семіотика (знакове наповнення) та структура (зв'язок окремих знаків)

Таким чином в сприйнятті людини ландшафт – це не лише нагромадження дерев, кущів та різних архітектурних елементів, а послідовно пов'язаний з сприйняттям оточуючого середовища світ почуттів та емоційного сприйняття природи, яка має беззаперечний вплив на людину та її життєдіяльність.

Людина завжди була, є і буде частиною тієї природи яка її створила, відображенням світогляду та умов середовища існування.

Дерева, каміння, вода і земля, серед яких жили люди, завжди були з світоглядом людства, її релігією, уявою про світ. Кліматичні умови та оточуюча природа спонукали людство на створення своєрідних культур і цивілізацій, які відображали умови життя людини [8].

Але, незважаючи на різницю між створеним людиною у різних частинах світу, ландшафтний дизайн завжди був частиною діяльності людини, відображаючи матеріальний та культурний рівень її життя.

Світ навколо, в уяві людини, завжди був живий, наділений свідомістю та душею. Живучи в лісах, або біля них, людина вірила в духів та богів, що жили в деревах. Священими вважали навіть деякі діброви, які, як вважалося, населяли духи та божества. Тому під страхом смерті там заборонялося полювати та рубати дерева. Історії відома така діброва на київських горбах, де тепер знаходиться Києво-Печерська Лавра. Шуміла колись священна діброва і поблизу Черніго-

ва, на лівому березі Десни. В Росії біля Новгороду, де Волхов витікає з Ільмень-озера, вічно зеленіла Перинь (Перунова Роща). Таку саму заповідну діброву прибалтійських слов'ян згадував в 12 столітті німецький хроніст Гельмольд. Про священні гаї Чехії писав Козьма Празький (1045-1125 рр.). Він розповідав про те, як Тетка, донька князя Крока, навчала людей вшанувати священні гаї, дерева, лісових мавок, і як потім, вихрещений князь Братислав, попалив всі ті гаї і заборонив хоронити в них мертвих. Так само вшанувалась природа не тільки в східній та західній Європі, а й по всьому світі. До наших часів залишились прояви шанування природи в різних культурах та країнах.

Дерева та рослини були настільки невід'ємними від життя та поглядів людини, що люди наділяли їх притаманними собі властивостями. Наприклад, дуб – дерево, яке було для більшості народів наділене символічністю, і пов'язувалося з силою та надійністю. У східних слов'ян дуб належав богу-громовержцю Перуну, у стародавньому Римі – богу Юпітеру.

Ясень вважався королівським деревом тому, що вкривався листям останнім серед дерев, а скидав листя першим. Відповідно нордичної міфології, ясень був деревом, з якого була створена перша людина. Його ім'я було відповідно «Аск» (скандинавська назва ясеня).

Назва берези може бути простежена до своїх індоєвропейських коренів, де базова версія відповідного слова значила «яскраве світло».

В багатьох європейських країнах, відповідно до народних переказів сосна була пов'язана з світом відьом та колдунів, у деяких народів сосна вважалася священною і рубити її не дозволялось [1].

У багатьох релігіях прекрасний сад був невід'ємною частиною уявлень про рай та потойбічне життя.

Людина є частиною природи, ландшафт – невід'ємна частина світу природи. Формування цивілізацій та культур, створених людиною, було невід'ємне від розвитку архітектури та облаштування навколишнього середовища, адже стан стабільності постійно оцінюється людиною з позиції відповідності середовища його повсякденним потребам.

Досліджуючи та аналізуючи розвиток ландшафтного дизайну на прикладі стилів садово-паркового мистецтва, їх розвитку та чинників, що впливали на формування класичних уподобань людства в ландшафтному мистецтві в світі, в Україні, та особливостей при формуванні ландшафтних об'єктів історичних територій, слід зазначити основні чинники.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва є цінними зразками паркобудівництва, мають природно-наукове та дидактичне, історико-меморіальне, захисне, культурне, естетичне, бальнеологічне значення.

Охорона рідкісних рослин також пов'язана з існуванням цих парків. Ботанічні сади та дендропарки створюються з метою збереження, вивчення та збагачення у спеціально створених умовах різноманітних рослин для їх найбільш ефективного наукового, культурного і господарського використання. Деякі з них мають велику архітектурно-художню цінність, але за

класифікацією заповідності не належать до пам'яток садово-паркового мистецтва.

Палацово-паркові ансамблі України - відповідають найкращим традиціям світового палацово-паркового мистецтва. Їх формування та розбудова відбувалась у контексті загально-цивілізаційного, культурного процесу. Тому більшість з них є надбанням не тільки національного, а й європейського та світового паркобудівного мистецтва й архітектури.

У процесі тривалого історичного розвитку садово-паркового будівництва визначались різноманітні стилі. Основними з них є регулярний і ландшафтний (пейзажний).

Особливістю регулярного стилю є геометричний принцип побудови парку - правильність ліній у плануванні, симетрія в розміщенні окремих його елементів тощо. Головною тут майже завжди є архітектурна споруда, а рослинності відведено другорядну роль. Дерева, чагарники та трави, водойми, басейни та фонтани є тут лише декоративними доповненнями, причому деревам і чагарникам часто надаються різноманітні геометричні форми. Парк у цілому набирає, таким чином, виразного архітектурного вигляду.

В основі побудови ландшафтних (пейзажних) парків лежить принцип творчої переробки мотивів природи - лісів, лук, гір, озер тощо. Рослинність тут посідає провідну, а не підлеглу роль. Краса, якою захоплюється глядач, у цьому випадку, полягає у природності докільця (пейзажів). У ландшафтних парках владарює природа.

У вітчизняній парко-будівній практиці зазначені стилі часто комбінувались. Як правило, палацова територія формувалась у регулярному стилі, а периферійна - в ландшафтному.

Найбурхливішого розвитку палацово-паркове будівництво в Україні набуло у другій половині XVIII - першій половині XIX ст. Його обумовлювало зростаюче тяготіння українського, а також польського й російського шляхетства, яке мало маєтки в Україні, до презентабельності. Звідси витікало прагнення до зведення в дворянських садибах цього періоду цілих палацових комплексів і створення великих просторих парків. Багаті вельможі зводили справжні перлини палацово-паркового мистецтва в Умані та Білій Церкві, Батурині та Ляличах, Сокиринцях та Качанівці. Варто наголосити, що ці ансамблі, унікальні за своїми розмірами, багатством і художнім значенням, у свою чергу, ставали певною моделлю для формування малих садиб [4].

Культурний ландшафт є специфічною категорією об'єктів культурної спадщини. Окремі його види можуть співпадати з іншими видами нерухомих пам'яток історії і культури (музеї-заповідники, музеї-садиби, палацово-паркові ансамблі), в інших випадках його ідентифікація, як об'єкту спадщини, є самостійним завданням. Виявлення, типологія, опис і представлення культурних ландшафтів в загальній мережі об'єктів культурної спадщини виходить за рамки традиційних підходів до створення інформаційних систем по пам'ятках культури і вимагає спеціального науково-методичного опрацювання.

Сучасне уявлення про культурний ландшафт неоднозначне. Ця ситуація характерна як для світової географічної науки, так і для української (радянською) географії. В даний час склалося три принципово різних тлумачення терміну «культурний ландшафт». Деякі дослідники дотримуються традиційного для українських фізико-географів підходу, і визначають культурний ландшафт, як «хороший» антропогенний ландшафт, змінений людиною за певною програмою, який володіє високими естетичними і функціональними якостями. Другий підхід базується на розумінні культурного ландшафту як якоїсь місцевості, яка в перебігу тривалого історичного періоду була житлом певної групи людей, специфічних культурних цінностей, що є носіями. Найчастіше такими групами виступають етнічні або конфесійні спільноти. У основі третього підходу лежить уявлення про активну роль інтелектуальної і духовної діяльності у формуванні культурного ландшафту; при цьому важливо підкреслити, що культурні, духовні і інтелектуальні цінності, що зберігаються і передаються від одного покоління людей до іншого у вигляді інформації, не тільки визначають формування і розвиток культурного ландшафту, але і є його частиною, випробовують на собі дію інших, матеріальних компонентів ландшафту. Найважливішою частиною культурного ландшафту - є культурна спадщина, що зберігається у вигляді предметних об'єктів, традиційної діяльності людей або інформації. У деяких культурних ландшафтах спадщина є домінуючою, такою, що визначає хід всіх суспільних процесів, що відбуваються на їх території. Це, перш за все, комплексні історико-культурні і природні утворення, що є носіями історичної пам'яті, пов'язані з місцями, що зберігають в собі матеріальні і нематеріальні свідчення історичної пам'яті, - пам'ятники архітектури, археології, етнології, топонімі, архівні і бібліографічні джерела, різноманітні об'єкти і предмети - природні і антропогенні, вказуючи на зв'язок ландшафту з історичними подіями, що визначили долю країни, народів, що її населяють, їх культури, а також з життям великих людей, що внесли особливо значущий внесок до становлення і розвитку країни. В цьому випадку об'єктом спадщини стає сам культурний ландшафт. Це положення було зафіксоване в документах ЮНЕСКО, і, очевидно, повинне знайти віддзеркалення в правових і нормативних документах України.

Система критеріїв оцінки природної спадщини в період з 1980 по 1992 р. включала такі складові, як видатні приклади взаємодії людини з тим, що оточує його природним середовищем (критерій II) або незвичайні поєднання природних і культурних елементів (критерій III). Багато хто з критеріїв оцінки культурної спадщини може застосувати і до культурного ландшафту. У двох з них (критерій II і критерій IV) поняття ландшафту безпосередньо згадується у ряді різноманітних видів творчості (ландшафтний дизайн), а також у зв'язку з тим, що ландшафт може розглядатися як ілюстрація найважливіших подій світової історії. Згідно з першим, прийнятому в Конвенції розділенню спадщини на природне і культурне, для кожного з них були встановлені самостійні групи оцінних критеріїв,

на підставі яких ці об'єкти включалися в Список Всесвітньої спадщини. У обох групах, як було показано вище, присутні критерії, що свідчать про певну спільність об'єктів культурної і природної спадщини. Як найповніше це виявляється в культурному ландшафті. Будучи введеним в систему основних понять в 1992 р. і віднесений до об'єктів сумісної творчості людини і природи, культурний ландшафт за формальними ознаками був віднесений до культурної спадщини і повинен був проходити процедуру номінації по критеріях оцінки об'єктів культурної спадщини. Одночасно з цим, критерії, що характеризують взаємодію людини і природного середовища, що використовувались до 1992 р. при оцінці об'єктів природної спадщини, як це не парадоксально, були вилучені з тексту "Operational Guidelines...". Разом з тим, в параграфах, що розкривають зміст поняття культурного ландшафту (пп.35-42), було відмічено, що його збереження безпосередньо сприяє збереженню біорізноманітності і що необхідно приділяти увагу як культурним, так і природним його цінностям. Як можна бачити, всі ці позиції не позбавлені певних суперечностей.

Отже, культурний ландшафт в керівних документах ЮНЕСКО розуміється як результат сумісної творчості людини і природи (combined works of nature and of man). Культурний ландшафт ілюструє процеси еволюції суспільства під впливом умов природного середовища і соціальних, економічних і культурних процесів. Як об'єкт спадщини він повинен репрезентативно представляти відповідний геокультурний регіон і з достатньо високим ступенем виразності демонструвати відмінні риси такого регіону, у тому числі і традиційні для цього регіону технології стійкого землекористування, що враховує екологічні особливості і обмеження. Досить широко поширені культурні ландшафти, в яких поміщена семантика особливого духовного (сакрального) відношення до природи. Всі культурні ландшафти, згідно прийнятої типології («Operational Guidelines...», п.39), підрозділяються на три основні категорії: цілеспрямовано створені (clearly defined or designed landscapes), такі, що природно розвинулися (organically evolved landscapes) - серед яких виділяються субкатегорії реліктових (relict or fossil landscapes) ландшафтів, що розвиваються (continuing landscapes)-і, нарешті, асоціативні (associatives) ландшафти.

Типологія, запропонована в «Operational Guidelines...», містить дві логічні підстави ділення: по-перше, по ступеню перетворенню і культурної освоєності початкового природного ландшафту (ландшафти цілеспрямовано створені, такі, що природно розвинулися і асоціативні) і, по-друге, по життєздатності ландшафту, що сформувався (ландшафти копалини, що реліктові, такі, що само розвиваються). Перша характеристика дозволяє розглянути ландшафти відповідно до різноманітності форм і способів їх створення, а друга свідчить про ступінь уразливості ландшафту. Обидві вони вельми важливі при ідентифікації ландшафту і визначенні в стратегії управління ними як об'єктом спадщини.

Цілеспрямовано створені ландшафти - це, перш за все, об'єкти ландшафтної архітектури (паркі і сади). Всі вони були створені за задумом художника і характеризуються певною планувальною композицією. У своєму розвитку вони підпорядковані цільонаправленій діяльності людини; у них багато антропогенних елементів, створених на основі або що виникли на місці природних утворень. Цілеспрямовано створені ландшафти представляють найбільший інтерес в культурологічному аспекті, оскільки їх зовнішність максимально підпорядкована творчому задуму їх творців. Суто функціональне призначення окремих елементів культурного ландшафту завжди погоджується з їх естетичними якостями. У природно розвинутих ландшафтах природні процеси, в результаті тривалих, цілеспрямованих дій, зазнають певних змін. Природні компоненти ландшафту адаптуються до цих змін, внаслідок чого формується ландшафтний комплекс, де складним чином переплітаються процеси природної еволюції і цілеспрямованої діяльності. До такого типу можна віднести багато сільських, зокрема меліорованих ландшафти або історичні індустриальні ландшафти. Такі ландшафти найчастіше формуються завдяки аборигенним (тубільним), екофілії, екстенсивним культурам, що знаходяться в абсолютній гармонії з природою, що оточує їх, і, що ідентифікує свій мікрокосмос, як частину природи [8].

Ландшафти «копалини», що реліктові і розвиваються можуть бути виділені як субкатегорії не тільки ті, що природно розвинулися, але і цілеспрямовано створених ландшафтів. «Викопні» ландшафти, як правило, зберігають в собі пам'ятники археологічної або палеонтологічної спадщини - це можуть бути залишки стародавніх міст, курганні комплекси, оазиси стародавніх або таких, що змінили географічний ареал культурних спільностей, що сформували зовнішність ландшафту, але що безповоротно пішли або втратили функції носія культурної традиції. Реліктові ландшафти продовжують жити і розвиватися, але їх розквіт відноситься вже до історії; в основному це «згасаючі» ландшафти, що опинилися в оточенні, чужого їм, культурного середовища, або під впливом природних умов, що змінилися. Носії культури, що створили цей ландшафт, вже зникли, але сам ландшафт зберігається в колишніх своїх формах і паліативних функціях зусиллями представників іншої культури, що використовують його для своїх власних цілей. В Україні до таких ландшафтів можна віднести садибні, палацово-паркові і деякі монастирські ландшафти. Ландшафт, що розвивається, якщо він представляє інтерес як об'єкт спадщини, може бути пов'язаний з географічно детермінованими традиційними аборигенними культурами, такими як культури американських індіанців, африканських племен, північних євразійських народів. Ці культури уразливі саме через свою залежність від природних властивостей ландшафту, від збереження якого залежить сама можливість їх існування [2].

Асоціативні ландшафти можуть бути включені в історико-культурний простір без зміни їх природної ритміки і еволюції, як пам'ятні місця, місця

творчості, сакральні місцевості і т.д. У асоціативних ландшафтах культурна складова часто представлена не в матеріальній, а в ментальній формі, за асоціацією об'єкту з яким-небудь феноменом культури [5].

Замкова Гора міста Києва являє собою горб висотою 60 метрів, площа поверхні дорівнює 25 гектарів. Три схили гори - з боку Воздвиженської вулиці, з боку Верхнього Валу, та Андріївського узвозу, мають дуже крутий нахил. З боку Фролівського монастиря Замкова Гора є ступінчастою, більш пологою. Складається Замкова Гора з глини та лісових порід.

Замкова гора є одним з центрів формування Києва, саме тут були одні з перших поселень, збереглися залишки кам'яної будівлі князівських часів 10 століття.

Після розорення Києва татарами-монголами в 1240 році, Замкова Гора починає набувати значення в житті міста, як його символу - у 1370-1380 роках литовські феодалі будують замок з 15 баштами та одними воротами - на 15 гектарах Замкової Гори розміщались будівлі воєводи та гарнізону.

Після невдалих спроб захоплення фортеці татарами, їм це вдається в 1482 році. Але через значення міста як доміанти серед оточуючих земель, замок відбудовують вже під контролем польського короля. Він являє собою дерев'яну конструкцію з 15 баштами та двома брамами - з боку Житнього ринку - Воєводині, з боку Андріївського узвозу - Драбські. На браму були встановлені куранти [3].

Після підпорядкування Києва Росії, Замкова гора втрачає своє значення, а залишки замку розібрали. Замкова гора набуває містичного значення в уяві киян, про що свідчить багато легенд.

В 1819 році територія замку перейшла у володіння Фролівського монастиря, який утворив на горі кладовище. В 1935 році було прийняте рішення перетворити кладовище в паркову зону. Внаслідок цього не залишилось більшості могил, та була розібрана Троїцька церква, побудована в 1857 році.

Для сучасного Києва Замкова гора зберігає свій містичний світ, разом з сміттям, що не прибирається з гори.

Облаштування ландшафту Замкової Гори, як культурного ландшафту, полягає в розчистці хащів, наведенні порядку на залишках цвинтаря 19 століття. Створення парку та архітектурних об'єктів шляхом вивчення та аналізу архітектури та садів притаманних даній території. Передбачається розташування кам'яних стилізованих скульптур скіфської та половецької доби в південній частині Замкової Гори [7].

Як відображення язичницької доби в формуванні слов'ян в південно-західній частині розміститься язичницьке святилище з 14 кам'яними ідолами, перших богів східних слов'ян. Київ, за виключенням храмів, був дерев'яним, тож створення альтанок, оглядового майданчика з гарматами та оглядовою годинниковою вежею в стилі притаманному 17 століттю є доцільним для певного відображення архітектури та історії. Кам'яний козацький хрест відображає та символізує певний етап розвитку міста. В північно-

західній частині гори розташується невелика каплиця, з поєднанням візантійської давньоруської архітектури 12 століття, як символ та нагадування певних подій та їх значення в історії.

Висадження фруктових дерев, притаманних садам Києва доповнює атмосферу міста-саду, який створювали для себе кияни [6].

Висновки. Отже, підводячи підсумки характеристики факторів, які впливають на формування ландшафтного середовища, слід зазначити, що основну роль відіграє стиль в ландшафтному дизайні - це визначене і послідовне трактування основних правил та прийомів планування, оснащення та колористики парку та саду. Одним із факторів формування стилю належить планувальне рішення саду, використання визначених рослинних форм та їх поєднання, тип декоративного мощення, навіть форма садово-паркового обладнання. Вибір стилю саду та парку залежить від ландшафтних особливостей ділянки (його конфігурації, оточення та розмірів) та визначається архітектурним стилем, в якому збудовані основні будівлі.

Також серед основних факторів формування середовища в ландшафтному дизайні слід виділити наступні:

- створення сучасної ландшафтної композиції;
- вибір відповідного стилю;
- створення природно-дендрологічного оточення;
- використання екзотично-декоративних рослин і квітів.

Література:

1. Вольф Р. Место отдыха в вашем саду. Создание. Оформление. Растения и аксессуары / Пер. с нем. Р. Вольф. - М., 2002. - 115 с.
2. Ивалова Л.И. Современный ландшафтный дизайн. Иллюстрированная энциклопедия / Л. И. Ивалова. - М., 2003. - 84 с.
3. Корц Ю. Благоустройство сада: практические советы для новых садовых зон / Пер. с нем. Ю. Корц. - М., 2003. - 16 с.
4. Ньюбери Тим Все о планировке сада / Тим Ньюбери. - М.: Кладень-Букс, 2007. - 56 с.
5. Робинсон Питер Садовые водоёмы за несколько дней / Питер Робинсон. - М.: Кладень-Букс, 2004. - 90 с.
6. Шелдом К. Дизайн и архитектура современного сада / Пер. с англ. К. Шелдом. - М.: РОСМЭН, 2001. - 215 с.
7. Іващенко М. Дивосвіт прадавніх слов'ян / Іващенко М.-К.: «Радянський письменник», 1991. - 170 с.
8. История Украинской УССР в 10 томах. Том 2. - К.: Наукова Думка, 1982. - 591 с.